

Gyógynövények a köztudatban a tudományos ismeretterjesztés, a szervezett termesztések és begyűjtések mentén

Medicinal plants in the common knowledge related to the scientific dissemination, organized cultivation and collection

Vukov Anikó Veronika néprajzkutató muzeológus

Móra Ferenc Múzeum,

av.vukov@gmail.com

Initially submitted February 10, 2023; accepted for publication March 11, 2023

Absztrakt

This study presents the use and knowledge of medicinal herbs as a lay practice legitimized by academic disciplines (botany, pharmacology, medicine) in the period from the first half of the 19th century to 1990. Chronologically, this trend existed parallel to the "folk" and "alternative" medical systems, albeit in terms of its nature it followed a separate trend. The purpose of this study is to review the main determinants through their historical and thematic junctions and finally trying to determine the nature of the spreading herbal knowledge as well.

Kulcsszavak: gyógynövények, népi-, alternatív gyógymód, történeti visszaillesztés

Keywords: medicinal plants, folk and alternative medicine, historical review

A hivatalos orvoslás praxisán kívül elhelyezkedő gyógynövényekre vonatkozó tudás különféle kategóriái több szempont szerint különíthetőek el; például az időrendiség, a különböző társadalmi csoportok érintettsége és az alakító kulturális hatások figyelembevételével.

A népi orvoslás rendszere korántsem csak a paraszti ismeretanyagra korlátozódott, – de módszereit legtovább a paraszti kultúra őrizte meg. A századok folyamán a gyógyászati ismeretek folyamatos áramlása, forgalmazása zajlott a „nemesi udvarházak, főúri udvarok és a parasztporták között”.¹ E kulturális kölcsönhatást működtették, illetve tükrözték a kalendáriumok és a herbáriumok. A könyvnyomtatás elterjedésekor az első, nagyobb közönséghez szóló kiadványok a kalendáriumok voltak: a naptár mellett időjósítás, jóvendölések, mezőgazdasági és egészségügyi tanácsok is helyet kaptak bennük, „egyszerű embereknek, egyszerűen leírva”,² az orvoslásnak a „babonás asztrológiával” való összefonódását tükrözve.³ A herbáriumok a középkor és az újkor mezsgyéjén helyezkednek el;⁴ tükrözik a korabeli népi növényismeretet is,⁵ de már rendszerező szemlélettel, koruk tudományosságának szempontjai szerint,⁶ az ismeretterjesztés szándékával jelentek meg. A gyógyászati adatok körforgását, „vegyülését” a számos eset között reprezentálja például Zay

¹ Deáky 2000: 38.

² Szabó 1978: 10.

³ Fazekas 1982: 43.

⁴ Szabó 1978: 1.

⁵ Kósa 1979: 248.

⁶ A herbárium az ókori *Historia Naturalis* formátumából eredeztethető, összekapcsolódik benne a botanika és a gyógyítás, melyek mellett magában hordozza a nyelvújítás és a népismeret szándékát is. – Szabó T. 1982: 1.

Anna Herbárium: ⁷ a 17–18. század fordulóján élt bárónő magyarra fordította Andreas Mattioli (1501–1577) itáliai orvos és természettudós népszerű gyógyfüves könyvét, kiegészítve azokat saját megfigyeléseivel, bevált tapasztalataival.

Az alternatív orvoslás hazánkban a 19. század elejétől nyert teret. A különböző irányzatokból felépülő alternatív gyógyászat más társadalmi rétegben jelent meg és került felhasználásra, mint a népi gyógyászat és már korai képviselői sem tekinthetők laikusoknak, hiszen vagy orvosi tanulmányokat végeztek vagy intézményes keretek között alkalmazták gyakorlatukat. ⁸ Az alternatív gyógyászati módszerek, irányzatok a népi gyógyászat megüresedett helyét igyekeztek betölteni azokban a társadalmi csoportokban (városi lakosság, felsőbb osztályok), amelyek eltávolodtak a hagyományos orvoslás világától. Az új gyógymódok bizonyos jelenségeikben és a hivatalos orvosi gyakorlat megítélését illetően hasonlítottak a népi gyógyászatra, ugyanakkor hatással volt rájuk a korszakra jellemző tudományos magyarázatra való igény. ⁹ Az alternatív gyógyászat irányzataiban meghatározóak a természetességet előtérbe helyező gyógymódok (pl. vízgyógyászat, gyógynövény-kúrák stb.), mindamelllett újdonságot képviselnek az általuk képviselt új típusú páciensi attitűd miatt. A beteg nem egy adott hagyományrendszerhez idomulva folyamodott bizonyos gyógymódokhoz, mint a népi orvoslás esetében és nem is csupán „ráhagyatkozott” a hivatalos tudományosságot, gyakorlatot képviselő orvosi utasításokra, hanem bizonyos kordivatot követve, egyéni preferenciák mentén választhatta ki a betegsége gyógymódját.

A 19. század második felében indult meg, majd jelentős lendülettel a 20. század elejétől épült ki a laikus gyógynövényhasználat olyan típusa, amely különáll a népi orvoslástól és szintén elkülöníthető a különböző alternatív gyógyászati irányzatoktól. A szaktudományok; botanika, kertészet, majd az orvostudomány, gyógyszerészet képviselői szorgalmazták, népszerűsítették a szélesebb közönség számára a gyógynövények megismerése, használata mellett azok termesztését, begyűjtését egyaránt; ez utóbbi gazdasági motiváció mentén zajlott, az állam mint gyógynövényfelvásárló jelent meg. A különböző indíttatású kezdeményezések alapvetően közös vonása volt, hogy minden esetben szakszerű módszertani tájékoztatás kísérte és a gyógynövények meghatározott körére – akár hatóanyagaik ismertetése mellett – pontosan megnevezett fajokra vonatkozott.

Írásom célja ismertetni e laikus gyógynövényismeret ¹⁰ tendenciájának fő képviselőit, csomópontjait, forrásait és fórumait, melyek nagymértékben járul(hat)tak hozzá a gyógynövényhasználat napjainkig ívelő népszerűségéhez.

Hazánkban a gyógynövényekkel kapcsolatos ismeretterjesztési kezdeményezéseket a 19. század közepén Entz Ferenc képviselte. 1831-től praktizált orvosként, emellett sokat foglalkozott gyümölcsstermesztési kérdésekkel; orvosi képzettsége különösen a vegytan és élettan területén jelentett komoly segítséget a kertészet elméleti kérdéseinek megértésében. Faiskolát, mintakertet és -szőlészetet alapított, megfigyeléseit hazai és külföldi szaklapokban tette közzé. 1853-ban magánemberként alapította meg a Haszonkertészeket Képző Gyakorlati Tanintézetet (a mai Kertészeti Egyetem őseit és jogelődjét), majd 1858-tól kinevezték Vincellér és Kertészképző Gyakorlati Tanintézet igazgató tanárává. A *Gazdasági Lapokban*

⁷ Heckenast – Molnár 1979.

⁸ Vámos 2014:148.

⁹ Vámos 2012: 2015.

¹⁰ A laikus jelzöt a fentebb, röviden ismertetett „népi” és az „alternatív” szegmenstől való elkülönítés céljából használom. A népi és az alternatív gyógyászati szcena összevetéséről, különbségeiről ld.: Vámos 2014: 143–154.

megjelent írásait önálló kiadványként is megjelentette 15 kötetben, *Kertészeti füzetek* címmel, mely egyúttal tankönyvül is szolgált. Heti rendszerességgel tartott az érdeklődők számára tanfolyamokat a kertészet elméletéről és gyakorlatáról. Munkássága elismeréseként 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.¹¹

A haszonkertészetben belül a gyógy-és fűszernövények termesztésére is kiterjedt a figyelme, melyekkel kapcsolatban orvosi megfigyeléseket közölt, tanácsokat is adott,¹² vallotta, hogy nem elég okszerűen művelni a növényeket, hanem azok gyógyerejét is szükséges minél jobban megismerni. Ez ellenkezett az addigi hazai gyakorlattal, amely szerint csak a termesztési kérdéseket tárgyalták e témakörön belül, a felhasználást nem, mivel azt nem kertészeti, hanem orvosi feladatnak tartották. Ellenben Entz indoklása szerint:

„A hasznos ismeretek népies elterjedésével nagyobb szükségét pótunk, mint ha kenyeret osztanánk. És ezen igazság leginkább ott ötlük szembe, ahol a népet a többiek mellett azon növények gyógyhatásával is megismertetjük, mik szokásból és szükségből házi kertjükben eddig is már helyet foglalnak. Sőt meggyőződésünk, hogy általában véve szükséges minden természetrajzi tárgy tulajdonára nézve józan felfogással bírunk, de annál inkább a gyógyhatásos növényekről, ha a babonának, a helytelen vagy káros alkalmazásnak elejét akarjuk venni”.¹³

A gyógynövénygyűjtés gyakorlati szervezésében Királyi Pál publicista, országgyűlési képviselő tett lépéseket: a néptanítók figyelmébe a gyógynövények szedését mellékkeresetül ajánlja a *Néptanítók Lapjában*, 1890-ben. 1896-ban a gyógyszerészek budapesti kongresszusán pedig Schilberszky Károly botanikus, egyetemi tanár indítványozta, hogy a tanítóképző intézetekben az eddiginél nagyobb gondot fordítsanak a hazai gyógynövények ismertetésére.¹⁴

A vegyészet és a gyógyszerészet tudományágain belüli gyógynövénykémia kialakulása a Friedrich Wilhelm Adam Sertürner (1783–1841) 1804-es felfedezéséhez, a morfium izolálásához kötődik. Sertürner ezen felfedezése jelentette a gyógyszer-előállítás kémiai, egzakt alapokra való helyezését.¹⁵ A technikai eszközfejlődésnek köszönhetően a gyógynövények vizsgálatában szintén új távlatok nyíltak a mikrobiológia és a fitokémia; a növények, valamint a belőlük előállított drogok botanikai és vegyészeti elemzése mentén.

A magyar gyógyszeripar úttörőjeként dr. Wágner Dániel (1800–1890) létesített a pesti Nádor elnevezésű gyógyszertárában önálló laboratóriumot.¹⁶ Magyarországon 1867-ben alapította meg Wágner Budapesten a Központi Magyar Gyógyszerészeti és Művegyészeti Vállalat Rt.-t, Richter Gedeon gyógyszerész pedig 1907-ben bővítette gyógyszerészeti laboratóriumát önálló

¹¹ Geday 1980: 9–16.

¹² A gyógy – és fűszernövényeket orvosi szempontból csoportosítva ismertette. Az erősítők között tárgyalta a követezőket: menta, citromfű, zsálya, levendula, ruta, izzóp, a kakukkfű, majoranna, bazsalikom, borsfű, tárkony, koriander, ánizs, kapor, kömény, édes kömény, paprika, kerti mustár, sáfrány. A gyengítők között a mák és a dohány ismertetésére került sor. A zsíros főzés ellenszere az emésztés elősegítésére az erős paprika — szerinte — így a magyar konyhán el nem hagyható. Magyarországon nagy területen termesztették Entz idejében a mákot, gyógynövényként azonban még nem használták fel. Javasolta a hazai mákból az ópiumkinyerés megindítását gyógyászati célból, melyre csak mintegy 80 év múlva került sor, amikor Kabay János megkezdte az ópium e célú kinyerését. Geday 1980: 128–130.

¹³ Geday 1980: 128–130.

¹⁴ V. Góz 1990: 186.

¹⁵ Zalai 1974: 24.

¹⁶ Fehérvári 2008: 64.

ipari üzemmé Kőbányán.¹⁷ A Richter-gyárban kezdte pályafutását Wolf Emil (1886–1947) vegyészmérnök, aki Kereszty Györggyel (1895–1937) együtt 1910-ben tette le az időrendben második magyarországi gyógyszergyár, az Alka Vegyészeti Gyár alapjait. Wolf célkitűzése az volt, hogy saját kutatásokon alapuló eredeti készítményekkel álljanak elő. A gyár 1913-ban felvette a Chinoin nevet, s rövidesen az ország legnagyobb gyógyszergyárává és részvénytársaságává fejlődött.¹⁸ A nagyüzemi gyógyszer-előállításnak az új, szintetikus alapú gyógyszer típusok kifejlesztése adta meg az alapvető lendületet;¹⁹ 1867 és 1914 között 5, gyógyszerek előállításával foglalkozó gyár, vegyi üzem létesült Magyarországon.²⁰ Ezek mellett az egyre növekvő számú lakosság ellátásában továbbra is jelentős szerepet játszottak a gyógynövényalapú gyógyszerek, illetve a patikák laboratóriumában előállított orvosságok.

A népesség növekedésével szintén összhangban állt magyarországi gyógyszerárak számának gyarapodása: 1841 és 1851 között 242, 1880-ig 345 patika működött, melyek száma 1910-re 843-ra nőtt.²¹ Az 1772-ben megalapozott felsőfokú gyógyszerészképzés²² 1859-ben emelkedett egyetemi szintűvé: a gyógyszerész mesteri (gyógyszertár vezetésére jogosító végzettség) mellett gyógyszerész doktori bizonyítványt megszerzése is lehetővé vált.²³

A gyógynövénytermesztés századfordulóra tehető fellendüléséhez hozzájárultak a filoxéra-vész következtében kieső óriási szőlőterületek is, melyeket egyéb növények mellett jelentős hányadban gyógynövényekkel telepítettek be: a környező országok példáit látva a magyar gazdálkodó szakemberek is egyre sürgetőbben fordultak e témához különböző újságokban, könyvekben.²⁴ 1890-ben Borsodi Miksa *Gyógynövények gazdák használatára* című művében javasolta az új termelési ág meghonosítását: „Évek óta gyógynövények termesztési kísérleteivel foglalkozom, kísérleteim azon meggyőződésre vezettek, hogy hazánkban a legtöbb gyógynövény sikerrel és nagy haszonnal kultiválható; annál inkább, mivel ez a termelési ág nálunk még egészen parlagon hever.”²⁵ Művét a „kis gazdák”-nak ajánlotta elsősorban, a gyógynövénytermesztés jövedelemkiegészítő szerepére hívva fel figyelmüket.²⁶

A gyógynövények, mint gyógyszeralapanyagok iránti kereslettel összefüggésben szorgalmazta a szükséges fajták szántóföldi termesztését Koritsánszky Dénes farmakológus, aki maga is több hektár területen gyógynövénykertet tartott fenn a Tolna megyei Kölesden; ugyanitt szervezte meg az 1880-as években a vadon termő gyógynövények gyűjtését, amely a község lakóinak közreműködésével valósult meg.²⁷ A nagyarányú gyógynövénytermesztés a

¹⁷ Uo.

¹⁸ Fehérvári 2008: 66.

¹⁹ Zalai 1974: 24–25.

²⁰ Uo. 63–69.

²¹ Zalai 1974: 19.

²² Szabó 2019: 57.

²³ Szabó 2019: 59.

²⁴ Wohlné Nagy 1990: 213.

²⁵ Borsodi 1890: 3.

²⁶ Wohlné Nagy 1990: 213.

²⁷ *Koritsánszky Dénes senior:*

<https://www.gyogyszerestortenet.hu/wpcontent/uploads/2013/10/Korits%C3%A1nszky-D%C3%A9nes-senior.pdf> Letöltés időpontja: 2023.01.27.

19. században több külföldi ország (p. Németország, Franciaország, Anglia, Svájc, Ausztria, Oroszország) gyakorlata volt: Koritsánszky Bécsben szerzett tapasztalatokkal látott hozzá a ennek megalapozásához Magyarországon.²⁸

Szintén a gyógynövények ismeretterjesztő és reprezentációs kontextusába illeszkedik Agnelli József Nyitra megyei növénynevelő tevékenysége: 1870 óta gyógynövény-nagytermelőnek számított és több művet publikált,²⁹ majd az 1896-os millenniumi kiállításon 124 gyógyfüvet mutatott be.³⁰ Néhány évvel később ismét megjelenik a kiállítás műfaja a hazai agrárium vonatkozásában: Rubinek Gyula (1865–1922) gazdasági író, politikus 1897-ben és 1898-ban hosszabb tanulmányutat tett Németországban, ahol a hamburgi és a drezdai mezőgazdasági kiállításokkal ismerkedett közelebről. Külföldi tapasztalatai nyomán az ő kezdeményezésére rendezték meg az első országos mezőgazdasági kiállítást Szegeden, 1899-ben.³¹

Ebben az időszakban a szakirodalmakra támaszkodó, laikus érdeklődés produktuma Zelenyák János *A gyógynövények hatása és használata* című, könyve. Írásához több, korábbi és kortárs művet egyaránt felhasználva – Csapó József 1775-ös *Uj füves és virágos magyar kertje*, Nediliczi Váli Mihály: *Házi orvos szótárocskája*, Csurgy Kálmán: *Gyógyszerészeti tankönyv*, Wagner János: *Magyarország virágos növényei* című műve stb.³² – a 18. században rögzített ismereteket „aktualizálta” a századfordulón. A plébános szerző Kneipp gyógymódjainak követőjeként, a szegény nép „ingeny orvosaként” vált ismertté, 1910-től 1914-ig szerkesztette az *Erő és Egészség* című, természetes gyógymódokat tartalmazó népies arculatú orvosi havilapot.³³

A század végéig további, szakmai szerzőségű, tájékoztató írások jelentek meg a gyógynövények termesztése és feldolgozása kapcsán:³⁴ pl. Detsinyi Frigyes gyógynövénykereskedő: *A gyógynövények műveléséről* (1880), Neruda Nándor:³⁵ *Utasítás a gyógynövények szedéséről és szárításáról* (1896) és Cserjési Károly *Szegény ember gazdagsága vagy a Magyarországon vadon termő gyógynövények ismertetése és tanácsok ezek gyűjtésére, szárítására és értékesítésére* (1907) című művei.

A gyógynövényfajok hatóanyagvizsgálata, a tudományos alapokon nyugvó termesztés, gyűjtés intézményi megszervezése és jelentős ismeretterjesztő tevékenység egyaránt fémjelzi az iskolateremtő botanikus, Páter Béla (1860–1938)³⁶ munkásságát és az általa 1904-ben

²⁸ V. Góz 1990: 186–187.

²⁹ Főbb művei: *Über die Cultur der Arzneipflanze* (1893), *A gyógy- és műszaki növények termesztése* (1915)

³⁰ Ganczaughné Albert 1999: 657.; Kenyeres 1990. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés időpontja: 2023.01.27.

³¹ Für – Pintér 1989: 95.

³² Zelenyák 1908:6.

³³ Kenyeres 1990. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés időpontja: 2023.01.27.

³⁴ Detsinyi 1880, Neruda 1896, Cserjési 1907.

³⁵ Neruda Nándor senior (1837–1917) gyógyszer-kereskedő.

³⁶ Botanikus, gyógynövénykutató, ő hozta létre a világ legelső gyógynövénykutató állomását.

1883-ban természetrajz- és földrajzszakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1882–1884 között a Budapesti Királyi József Műegyetem növénytan tanszékén dolgozott mint tanársegéd, majd 1884-ben a Kassai Gazdasági Tanintézet növénytan tanárának nevezték ki. 1893-ban áthelyezték a Kolozsmonostori Gazdasági Tanintézethez, 1893–1912 között a kolozsvári Állami Vetőmagvizsgáló Állomás vezetője. 1904-től gyógynövénytermesztési kísérleteket folytatott, megalapította a gyógynövénykertet, és vegyi laboratóriumot szervezett a hatóanyagtartalom meghatározására; ebből a fejlődött ki Kolozsváron a világ legelső gyógynövény-kísérleti állomása, melynek igazgatója volt 1931-ig. 1906-ban a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen

alapított Gyógynövénykísérleti Állomás tevékenységét. A széleskörű közönség számára folyamatosan publikált: *A vadon termő gyógynövények, valamint a gazdasági melléktermékek gyógyszerári étékesítésének rövid ismertetése* (1906), *A gyógynövények termesztése* (1906), *Rövid útmutatás a vadon termő gyógyító növények gyűjtésére* (1908), *Milyen gyógynövényeket termesszen a kisgazda?* (1909), *A gyógynövénytermesztés rövid foglalatja* (1924), *Cultura plantelor medicinale* (Gyógynövénytermesztés, 1926), *Plantele medicinale sălbatice* (Vadon termő gyógynövények, 1927), *Plantele noastre medicinale* (Gyógynövényeink. Termesztés és gyűjtés, 1936), *Csodahatású gyógynövények* (1932).³⁷

A kolozsvári Gyógynövénykísérleti Állomáson agrotechnikai, termesztési kísérleteit 1,5 hektár saját kísérleti telepen végezte, melyek mellett bemutatóparcellákat is kialakított. Az 1920-as évektől buzdította a lakosságot a gyógynövények termesztésére, a vadon termők begyűjtésére; Erdélyben az 1925. évi adatok szerint már 20–25 hektáron termeltek különböző gyógy- és illóolajat tartalmazó növényfajokat. A belföldi illóolajok kutatására is számos kísérletet végeztek. A termesztési kísérleteket a botanikus kertben kezdték meg. Később külön célra is berendeztek kísérleti táblákat. Az így termesztésbe vett gyógynövények illóolaj-, alkaloid- és egyéb hatóanyagtartalmának megállapítására rendszeresen laboratóriumi vizsgálatokat végeztek.³⁸

Az illóolajok kapcsán érdemes itt megemlíteni a termék hazai előállításának jelentős alakja, Bittera Gyula (1892–1970) gyógynövénytermesztő tevékenységét, akinek neve összefonódott a híres tihanyi levendulással. Bittera 1926-ban bérelte ki a tihanyi apáttól azt a 125 holdnyi köves, csak juhlegeltetésre alkalmas területet, amelyen szívós munkával létrehozta francia levendula (keskenylevelű levendula) ültetvényét, mely az ötödik évben már illóolajat adó állománnyá fejlődött. A legtöbb illóolajnövény meghonosítása, esetleges szelektálása, a nagybani termesztési feltételek kidolgozása, gyakorlatba történő átvitele, az olajok gyáripari előállítása az ő nevéhez fűződik. Elindította a magyar illóolajok exportját, s azoknak hamarosan elismertséget és közkedveltséget szerzett a külföldi piacon; az illóolajok a korszakban több terület keresett alapanyagai voltak (parfüméria, szappangyártás, likőrkészítés és a gyógyszerkészítés).³⁹ A levendulán kívül fontosabb termesztett növényei voltak a menta, borsosmenta, angelika, kapor, római kamilla, majoranna és a kömény.⁴⁰

Budapesten, a Hungária körút 77. szám alatt önálló illóolaj gyárat hozott létre, ezenkívül vidéki üzemekkel, lepárlóberendezésekkel és termőterületekkel is rendelkezett több településen országszerte, a Gyógynövénykísérleti Állomással szakmai kapcsolatban állt.⁴¹

A Gyógynövénykísérleti Állomás számos gyógynövénygyűjtést és termesztőtanfolyamot szervezett, valamint román és német és magyar nyelvű szakkönyvet és

megszerezte a „növénymorfológia és –ökológia tudományok magántanára” képesítést. 1910-ben kinevezték a Gazdasági Akadémia igazgatójának. 1913–1914 között a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem növénytani tanszékének ideiglenes vezetője volt. Több mint ezer publikációval rendelkező, nemzetközi hírnevű kutató és szakíró, munkássága alapvető a 20. századi hazai és nemzetközi botanikatudomány számára. – Farkas 2010: 10–17.

³⁷ Farkas 2010: 11–13.

³⁸ V. Góz 1990: 192–194.

³⁹ Gerster 1895: 577.

⁴⁰ Wohlné Nagy 1990: 217–218.

⁴¹ Wohlné Nagy 1990: 218.

füzetet adott ki, a gazdákat rendszeresen ellátta szaktanáccsal, jó minőségű vetőmaggal, szaporítóanyaggal.⁴²

Páter Béla javasolta és támogatta a kisebb termelői és értékesítői szövetkezetek létrehozását: 1932-ban jött létre a kolozsvári Adonis Szövetkezet, mely a gyógynövény begyűjtését, termesztését és értékesítését is segítette. A gazdáktól felvásárolt mennyiséget mind a belföldi, mind a külföldi piacon árusították. Vajkai Aurél *A népi orvoslás a Borsavölgyében* című művében mutat be egy, a fenti kezdeményezés hatására gyógynövénygyűjtéssel foglalkozó asszonyt: „Van egy asszony Kidén, aki gyógyszertárak részére gyűjti a gyógynövényeket. (...) A virágokat mindig szerette, de csak 1920 óta gyűjt rendszeresen gyógynövényeket. Páter Béla tanácsolta a gyűjtést, tőle tanulta. (...) Háza, házának padlása tele van száradó, rendben elosztott növényekkel. Másokat is kitanított a gyűjtésre (Derzs, Poklostelke, Újfalu, Csomafája, Esztény), az anyagot pénzért adják el neki. Minden növény hasznát nem ismeri, hisz csak a gyűjtéssel, de nem az orvoslással foglalkozik. A falusiak is csak a gyűjtést tanulják meg tőle, de nem a növények hasznát. Értelmes, üzletben jártas asszony”.⁴³

Páter Béla elfogadta Sebastian Kneipp természetgyógyászati felfogását, valamint kapcsolatban állt a svájci gyógyszerész Alexander Tschirchhel,⁴⁴ aki a századfordulón azt hirdette, hogy az emberiség, miután a kémiai szerekkel tönkretette az egészségét, visszatér a gyógynövényekhez. Páter Béla nemcsak a gyógynövények termesztését, hanem fogyasztásukat is többféle módon népszerűsítette: számos, saját összeállítású teakeveréket forgalmazott, melyek Európában is közismertek voltak. A Brassóban forgalmazott „Prof. Dr. Páter-teák” fajtái: szklerózis elleni tea, reuma elleni tea, epekő elleni tea, gyomor-tea, hashajtó tea, vizelethajtó- és epe-tea, köhögés elleni tea, szárazköhögés elleni tea, mell-tüdő tea, elhízás-elleni tea, női betegségek elleni tea, tejfakasztó tea, izzadság elleni tea, éjszakai izzadás elleni tea, aranyér elleni tea, vértisztító tea gyermekeknek és felnőtteknek, fekély elleni tea, gyermek tea, idegnyugtató és altató tea.⁴⁵

A kolozsvári intézmény példája alapján, 1915-ben Budapesten megalakult a Magyar kir. Gyógynövénykísérleti Intézet; alapítását elsősorban az indokolta, hogy a növényekkel történő kereskedelem és az export majdnem kizárólag Budapesten bonyolódott le, ezért a kolozsvári telep a gyakorlati életbe, főként a kereskedelembé, nem tudott hatékonyan bekapcsolódni. Az Augustin Béla gyógyszerész, gyógynövénykutató, botanikus és Irk Károly vegyész-mérnök, biokémikus vezette intézetnek kulcsszerepe volt a hazai gyógynövénytermesztés kibontakozásában. Az intézet az első világháború ideje alatt, 1915-ben létesült, a Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatalával együttműködésben is, nagy mennyiségű gyógynövényt gyűjtött az iskolák segítségével és a megszervezte a gazdákat, továbbá a korábbi tevékenységüket ellátni nem tudó, a háborúban megrokkant katonák körében a háztáji termelést. A szükséges fajok zöme sebgyógyító, vérzéscsillapító és

⁴² Csedő 2010: 42–44.

⁴³ Vajkai 1943: 67–68.

⁴⁴ Alexander Tschirch-et (1856–1939) világszerte a farmakognózia atyjaként ismerik el; rendszerezte a tudományág addig összegyűjtött adatait, kidolgozta a kutatás módszereit, meghatározta szakágait. Gyógyszerészi tanulmányainak elvégzése után növényfiziológiával és fitozófiával szintén foglalkozott. „Zurück zu den Drogen” volt híres jelmondata, vagyis „Vissza a drogokhoz!”, a műveit gyógyszerészi átható gyógyszerészeti szemléletében a természetes hatóanyagok iránti elkötelezettséget képviselte. – Marczal 2011: 233.

⁴⁵ Csedő 2010: 40–41.

idegnyugtató hatású volt: pl. árniká, székfű, cickafarkfű, marti lapu, mezei zsurló, hársfa, beléndek, bodza, ezerjófű, nadragulya, pipacs, redőszirm (maszlag), üröm, ziliz, anyarozs, ökörfarkkóró, erdei pajzsika.⁴⁶

A világháború végén önálló Gyógynövénykísérleti Állomássá alakult, vezetője Augustin Béla lett, továbbá a Földművelésügyi Minisztérium rendeletére létrehozták a Gyógy- és iparinövény Forgalmi Irodát (előzőleg Gyógynövény és Paprikakirendeltség), melynek igazgatójává Darvas Ferenc gyógyszerészdoktort nevezték ki. A Gyógy- és iparinövény Forgalmi Iroda célkitűzései között kiemelten szerepelt a termelés további népszerűsítése. A Gyógy- és vegyipari növények termesztése⁴⁷ című kiadványukban írtak szerint:

„Páter munkájának⁴⁸ első kiadása óta már másfél évtized telt el s gyógynövényügyünk különösen az utóbbi esztendőben oly rohamosan haladt előre, hogy az akkori időben, kereskedelmi szempontból számba jövő 19 növénnyel szemben ma már 50-en felül van azon növényeknek a száma, amelyek hazai földünkben megteremnek és külföldön jól értékesíthetők”.⁴⁹

A kötetben a termelésre javasolt gyógy- és fűszernövények palettája széles: a különleges bánásmódot igénylő, ill. drágább fajok (pl. sáfrány, levendula, rózsafélék), az adagolástól, feldolgozástól függően mérgező hatással is bíró fajok (nadragulya, fehér szászpa) és a „klasszikusan” ismert gyógynövények mellett helyet kapott vadon termő, gyomnövényként számontartott faj (libatop) is. Az Iroda gyűjtési hirdetéseiben szintén felhívta a figyelmet más, értéktelennek számító növényi rész – pl. a cseresznyeszár hasznosítására és beváltási lehetőségére.⁵⁰

A trianoni területváltozások következtében a korábbi gyógynövénytermő területek nagy része is határainkon túlra került. A harmadára zsugorodott országban a gyógynövényekkel való foglalkozás még nagyobb lendületet vett, mint korábban. 1920-ban megkezdődött a gyógynövénybeváltók és -nagykereskedők szervezett képzése, a termelők és értékesítők egyesületbe tömörültek; a termesztéssel ekkor már 130 holdon 105 gazda foglalkozott. Az Ipari- és Gyógynövény Termelő és Értékesítő Országos Egyesület közgyűlése 1920 júliusában alakult meg.⁵¹

Az ágazat fellendülését jelzi az 1922-ben megalakult a Gyógynövénytermesztő és Kiviteli Részvénytársaság: ebben az időszakban vált Magyarország „gyógynövény nagyhatalommá”, amely a drog- és illóolaj-termelés, valamint innovációk terén nyilvánult

⁴⁶ Ld. Augustin– Darvas 1916.

⁴⁷ Szerzői: Augustin Béla, a M. Kir. Gyógynövénykísérleti Állomás vezetője, Darvas Ferenc és Schneider József, a Kir. Magyar Tudományegyetem főkertésze. – Augustin – Darvas – Schneider 1922.

⁴⁸ Páter Béla: Gyógynövények termesztése, 1906.

⁴⁹ Augustin – Darvas – Schneider 1922: 5.

⁵⁰ „A mai súlyos gazdasági viszonyok között, amidőn minden veszendő értéket meg kell mentenünk, a Földművelésügyi Minisztérium Gyógy és Ipari Növény Forgalmi Irodája felhívja figyelmünket, hogy a mostani cseresznyeidényben a cseresznyeszárat ne dobáljuk el, hanem gyűjtsük össze, mivel ez a növényrész a gyógyászatban különböző teakeverékeknel felhasználható. A begyűjtött árut bármely magyarországi gyógynövénynagykereskedő száraz állapotban kilogrammonként 30 koronáért beváltja. Az érdeklődőknek az értékesítésnél a Gyógy és Ipari Növény Forgalmi Iroda (IX., Lónyay utca 7) is segítségére van. Ezen veszendőbe menő áru összegyűjtése hazánk vagyonsodását s közgazdaságunk felvirágzását segíti elő.” – Szarvasi Újság, 1922.június 23. 2.

⁵¹ Wohlne Nagy 1990: 215.

meg; Kabay János⁵² ekkor dolgozta ki világszabadalmát a morfin száraz máktokból történő előállítására.

Az 1930-as évektől kezdve alakult a hazai illóolaj-előállítás önálló iparággá, a gyűjtött gyógynövényfajok közül a kamilla ekkor tett szert világhírnévre és vált „nemzeti” terméké.⁵³ Míg 1920-ban 130 hold (77 ha), addig a II. világháborút megelőző években már 8000 hold (4720 ha), tehát több mint hatvanszoros nagyságú, gyógynövénytermesztéssel hasznosított földterület volt Magyarországon. A 20–25 féle termesztett gyógynövény közül legjelentősebbek voltak a borsmenta, ricinus, mustár, levendula, koriander, konyhakömény és az édeskömény.⁵⁴

A II. világháború gyógyszerhiánya adott újabb lendületet a gyógynövénykutatásnak, a háború után pedig a gyógy- és illóolajos növények termesztése, feldolgozása, kereskedelme továbbra is sikeres ágazat maradt.⁵⁵ A külföldi kereskedelem megszűntével a korábban Kínából importált rebarbara és az olaszországi ricinus hazai termelése valósult meg, a II. világháború alatt állt át végleg a termelés a csak hazai mentaolaj előállítására is a korábban kizárólag importból érkező menta helyett.⁵⁶

A termelők és gyűjtők⁵⁷ munkáját ebben az időszakban az alábbi kiadványok segítették: Darvas Ferenc: *Hazai gyógynövényeink ismertetése, különös tekintettel a gyűjtésre, termesztésre, feldolgozásra és értékesítésre*,⁵⁸ Giovannini Rudolf:⁵⁹ *Útmutató gyógynövénygyűjtők és beváltók részére* (1940), Kopp Elemér:⁶⁰ *Gyűjtsünk gyógynövényeket!*

⁵² Kabay János (1896–1936) gyógyszervegyész, alkaloidkutató. A bp.-i műegy.-en, majd katonáskodása után a tudományegy.-en folytatta tanulmányait; 1923-ban gyógyszerészklevelet nyert. Kutatásait a mák alkaloidjainak közvetlenül a növényből történő előállítására kezdte meg Hajdúnánáson, majd a bp.-i Gyógynövénykísérleti Állomáson folytatta. Itt sikerült először zöld mákból morfint előállítani. 1925-ben benyújtotta első szabadalmát és 1927-ben szerény keretek között szülőfalujában, Büdszentmihályon (ma Tiszavasvári) megalapította az Alkaloida Vegyészeti Gyárat. 1932-ben kidolgozta az új üzemi eljárást, mely kicsépeelt mákszalma használt nyersanyagul. 1934-ben a Népszövetség Kábítószerellenőrző Bizottsága meghívta, hogy Genfben ismertesse módszerét és eljárást dolgozzon ki a morfin kivonására mákszalmaiból. Műtét után fellépő orbánc végzett vele. Kabay a magyar alkaloidgyártás megteremtője, módszerét világszerte használják. Fő műve: *A morphin magyar módszerű gyártásának ismertetése* (Bp., 1930). – Kenyeres 1990. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés időpontja: 2023.02.17.

⁵³ Ganczaughné Albert 1999: 657.

⁵⁴ Wohlné Nagy 1990: 220.

⁵⁵ Ganczaughné Albert 1999: 657.

⁵⁶ Wohlné Nagy 1990: 221.

⁵⁷ A magánszemélyektől a jogszerű felvásárlást az 1928-ban megalapított Hangya Országos Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet biztosította. A Hangya létesítette továbbá a balmazújvárosi (Hajdú-Bihar m.), besenyőtelki (Heves m.), szeghalmi (Békés m.), és vásárhelykutasai (ma Székkutas, Csongrád m.) szárítótélepeket és feldolgozóüzemeket. – Wohlné Nagy 1990: 222.

⁵⁸ Darvas – Magyar Kossa é.n. II. rész: 1–210.

⁵⁹ Giovannini Rudolf (1891–1963) gyógyszerész, gyógynövény-szakértő. Gyógyszerési oklevelét 1919-ben szerezte meg, mely után a hazai gyógynövények termesztésével, gyűjtésével, kereskedelmével és gyógynövénybevéltással foglalkozott. Kutatási területe és tudományos munkássága a hazai gyógynövénybegyűjtés, –vizsgálat, –minősítés és a belföldi kereskedelem szervezésére, valamint külföldi megismertetésére terjedt ki. Részt vett a gyógynövények szabványosításában. Tagja volt a VI. Magyar Gyógyszerkönyv szerkesztő bizottságának, a Gyógynövény Szabványügyi Szakbizottságnak. A *Herba c.* szakfolyóirat főmunkatársa (1924–25), majd főszerkesztője (1940–1945). – Kenyeres 1990 <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés időpontja 2023.02.17.

⁶⁰ Kopp Elemér (1890–1964) kémiai és gyógyszerészeti szakíró. A budapesti Műegyetemen vegyész-mérnöki oklevelet és doktori címet szerzett 1916-ban. 1923-tól Páter Béla meghívására a kolozsvári Gyógynövény

I–II. (1942–1943), továbbá Varró Aladár Béla⁶¹ *Gyógynövénygyűjtők kis kátéja* (1923) és *Termeljünk gyógynövényt. Jövedelmező gyógynövény termelés* (1948) című munkái.

Az 1920-as évektől az '40-es évek végéig tartó időszak szaktudományi (farmakológia, orvostudomány, botanika) szerzőségű, szélesebb közönség számára íródott könyvei több aspektusban is foglalkoztak a gyógynövényekkel. Amellett, hogy képviselték a recens tudományos eredményeket, a népi gyógyászati tapasztalatokról több ízben említést tettek. Páter Béla a *Csodahatású gyógynövények* című művében utal népgyógyászati tapasztalatokra, továbbá Magyary-Kossa Gyula nemcsak a „rég magyarok”, hanem más népek hagyományos gyógynövényismeretét is gyakran hozta példaként *A hazai gyógynövények hatása és orvosi használata* című művében.⁶² A farmakológus, orvosdoktor Magyary-Kossa (évszám nélkül, az 1920-as évek táján megjelent) összegzése⁶³ „modern szemléletű fitoterápiái”⁶⁴ műnek” tekinthető: több mint 150 gyógynövényt a különböző szervrendszerekre kifejtett hatásaik, illetve hatóanyagaik alapján rendszerezve mutatja be, számos állatkísérlet leírása mellett.⁶⁵

Hasonló megközelítést képvisel Varró Aladár Béla *Phytoterápia. Növényi anyagokkal történő gyógykezelés*⁶⁶ című munkája. A külföldön is tanulmányokat folytatott gyógyszerész szerző, majd drogériatulajdonos⁶⁷ számos művében jelentős hangsúlyt helyezett a házi körülmények között is megvalósítható gyógynövényhasználat lehetőségeire (Gyógynövények, mint háziszerek, Gyógynövények gyakorlati alkalmazása, Arc- és testápolás gyógynövényekkel, Gyógynövények gyógyhatásai).⁶⁸ Több könyvét újra megjelentették az utóbbi évtizedekben.

Kísérleti Állomás munkatársa, utóbb utolsó igazgatója. 1949-től a marosvásárhelyi OGYI farmakognózi tanszékének vezetője, ő létesítette az intézet gyógynövénykertjét. Úttörő munkát végzett a gyógynövények vizsgálatában, figyelme kiterjedt a termesztés és begyűjtés, az értékesítés gyakorlati vonatkozásaira is. Foglalkozott a gyógynövények alaktani sajátosságaival, előfordulásával Románia flórájában, hatóanyagaik mennyiségével. – Rácz 2006 <https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#KoppElem%C3%A9r> Letöltés időpontja 2023.02.17.

⁶¹ Varró Aladár Béla (1881–1956) gyógyszerész. Az édesanyja mellett, hogy a teákat gyógyszertárban vagy drogériában vásárolta, kapcsolatban volt a környék népgyógyászaival is, akiktől a ritkább növényeket szerezte be. Az egyik ilyen út alkalmával a kis Aladár emlékezetébe vésődött, hogyan gyűjtik be szikes talajon fésűs lapáttal a kamillát. Ez olyan mély nyomokat hagyott benne, hogy a gyógyszerészi pályát választotta. Oklevelét 1906-ban megszerezve Budapesten és Szegeden is dolgozott, majd Németországban, Olaszországban és Franciaországban folytatott gyakorlatot, hogy minél jobban megismerhesse a gyógynövénygyűjtés és –feldolgozás korszerű szabályait. Az 1920-as évek elejétől Varró egyre több cikket jelentetett meg szaklapokban és népszerű folyóiratokban, „Vissza a természethez” címmel egy új folyóiratot is alapított 1930-ban, amelynek csak egy száma jelenhetett meg a gazdasági világválság idején. A 20. század első felében kiadott tudománypopularizáló könyvei jórészt ma is használhatók; felismerte, hogy tevékenységével híd szerepet tölthet be az orvosi gyakorlat által igazolt tudományos eredmények és a népi gyógyászat között. – Szmodits 2012: 475–477.

⁶² Darvas – Magyary Kossa é.n. I. rész: 1–215.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A fitoterápia az igazoltan gyógyhatással rendelkező gyógynövények vagy azok kivonatainak, hatóanyagainak alkalmazása a modern gyógyászatban. A fitoterápia során, amely ma már egyre inkább az általános gyógyítás része, a gyógynövények tea, teakeverékek, porok, tinktúra, kenőcs, borogatás, fürdő és illóolajok formájában felhasználva a legkülönbözőbb betegségek gyógyítására és megelőzésére kínálnak alternatív megoldást. – Erdészné – Kozak 2008: 10.

⁶⁵ Babulka 2013: 16.

⁶⁶ Varró 1938a.

⁶⁷ Szmodits 2012: 475–476.

⁶⁸ Varró 1926; 1936; 1938b; 1941.

A Gyógynövények, mint házi szerek című könyvében külön fejezetben tárgyalja, hogy Mit tegyünk, míg az orvos megérkezik?⁶⁹ valamint Milyen műveletek fordulnak elő háziszereink elkészítésénél?,⁷⁰ majd következik a Gyógynövények részletes ismertetése és gyógycélokra való felhasználása,⁷¹ külön ismertetve Gyógynövényeink felhasználása első segélynyújtáshoz bántalmak szerint.⁷²

Az alternatív gyógymódok és életreformer irányzatok táplálkozásra összpontosító aspektusa Varró könyveiben is helyet kap: „az étrendi gyógymód figyelembevételével”⁷³ ajánlotta a gyümölcskúrát,⁷⁴ a nyerskosztot⁷⁵ és a gyógynövényeket mint köretek, saláták alapanyagait.⁷⁶ *Az egészség enciklopédiája. Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára* című többszerzős kötet⁷⁷ Hasznos gyógynövények mint háziszerek fejezete az alábbiakban ajánlja a gyógynövények használatát:

„A háziszerek használata a városban jóformán már kiment a divatból, holott közöttük elég szép számmal van olyan, amelyet a leggondosabb anya és feleség is bátran adhat családjának.”⁷⁸ Legtöbb esetben tüdő- és légúti betegségek ellen, emésztési, ízületi problémákra ajánlotta a „fontosabb növényi háziszereket”: az ökörfarkkóró virágát, az orvosi pemetefüvet, az izlandi zuzmót, a bodzát, a kis ezerjófüvet, a gyalogfenyőborókát, hárs fajokat, a kamillát, a papsajot, a kopasz porcikát, a zsályát, az orvosi méhfüvet és az orvosi tüdőfüvet.⁷⁹

A Magyar gyógynövények című, kétkötetes mű megírására a szerzők – Augustin Béla, Jávorka Sándor, Giovannini Rudolf és Rom Pál, továbbá az illusztrátor Csapody Vera – 1943-ban kaptak megbízást a Földművelésügyi Minisztériumtól. A kézirat 1945 januárjában, közvetlenül megjelenése előtt Budapest ostromának esett áldozatul, így a háború után újból összeállították a könyvet, mely 1948-ban jelent meg.⁸⁰ A mű a Magyarországon közhasználatban lévő gyógynövények részletes leírását és természetési útmutatását adja; kitér továbbá az otthon is elkészíthető teakeverékekre,⁸¹ valamint tartalmazza dr. Botfalvy József homeopata orvos szerzőségében a Hazai gyógynövényeink alkalmazása a homöopatha gyógymódban című fejezetet is.⁸² Mint az ebben az időben egyetlen rendelkezésre álló új szakkönyv, a mű az 1945 utáni természetők sokat használt kézikönyve lett.⁸³

A 19. század közepétől az 1940-es évekig tartó időszakban a gyógynövények gyűjtése, népszerűsítése kapcsán meghatározónak bizonyult a gyógyszerész-gyógynövényszakértő, illetve gazdasági szakértő egyéniségek tevékenysége. Többük esetében számolhatunk külföldi mintakövetéssel, azok itthoni „meghonosításával” – Páter Béla és Kabay János esetében pedig a világelsőséggel, amely a hazai gyógynövényügy magas színvonalát reprezentálja. A

⁶⁹ Varró 1926: 16–21.

⁷⁰ Uo. 41–43.

⁷¹ Uo. 53–154.

⁷² Uo. 192–197.

⁷³ Uo. 155–161.

⁷⁴ Uo. 165–166.

⁷⁵ Varró 1936.

⁷⁶ Uo. 155–161.

⁷⁷ Madzsar 1926.

⁷⁸ Bród 1926: 447.

⁷⁹ Uo. 1926: 447–448.

⁸⁰ Wohlné Nagy 1990: 222.

⁸¹ Augustin et. al. 1948: 442–445.

⁸² Botfalvy 1948: 446–452.

⁸³ Wohlné Nagy 1990: 222.

gyógyszerészek vonatkozásában „közvetítő” szerepüket követhetjük nyomon. A korszakban képesítésük presztízse egyre növekszik, a külföldi hatásokkal, az eredmények követésével a gyógynövényügyet és a gyógyszervegyészetet illetően egyaránt számolhatunk. Mivel munkakörük miatt ők mindennapos kapcsolatban álltak a lakossággal, szakmájuk eredményeit, a külhoni mintákat, az újító koncepciókat hatékonyan tudták közvetíteni a laikus közönség számára.⁸⁴

A szocializmus időszakában szintén folytatódtak a nagyarányú gyűjtések és természetek. A népszerűsítő kiadványok mellett a tömegmédiá hatása is számottevő, továbbá az időszak végét már a többféle típusú, hazai gyártású gyógynövényes készítmény jelenléte jellemzi. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek megalakulásával megváltoztak a gyógynövénytermesztés körülményei is; megindult az állami szervezésű termelés és a speciális gyógynövénytermesztő gazdaságok szervezése. A felvásárlás és az értékesítés szintén állami kézben összpontosult; 1956-tól a rendszerváltásig Herbária Gyógynövényforgalmi Közös Vállalat hatókörébe tartozott a szövetkezeti felvásárló kereskedelem is.⁸⁵

Az 1960-as évek végére még a legtöbb gyógynövény nagyüzemi termesztése volt jellemző. Később azok a gyógynövények, melyek nem kívánják nagyüzemi termesztéstechnológiát, sőt a háztájiban biztonságosabban termesztetőnek bizonyultak, 1974-től az ÁFÉSZ-ek (teljes nevén: Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet) szervezésében, szakcsoportokban kerültek művelésre. E szakcsoportok a Herbária Gyógynövényforgalmi Közös Vállalat segítségével működnek, úgy, hogy termesztéstechnológiákat kaptak, művelőeszközöket, traktorokat, szárítóberendezéseket bocsátott rendelkezésükre az ÁFÉSZ-eken keresztül a Herbária. Nagyüzemi termesztésre alkalmas gyógynövényeknek az anyarozson kívül pl. a mák, a mustár, a kapor, a komló, a muskotályzsálya, konyhakömény, édeskömény bizonyult. Az ápolásban, betakarításban, valamint a szárításban különösen a kézimunka és gondosság-igényes fajoknak számított pl. a macskagyökér, majoranna, gyűszűvirág, menta, angelika: azok a növények, melyeket egyre inkább a kisgazdaságok, szakcsoportok műveltek. Az 1980-as évek közepére a kisgazdasági termelés aránya kb. 40 %-os volt.⁸⁶ Az 1970-es években a nyugati országok az addiginál is fokozottabb mértékben keresték a természetes alapanyagú gyógyszereket: az export legfőképpen a kamillára és a majorannára irányult, a fő felvásárló országok az NSZK, Ausztria és Olaszország voltak.⁸⁷

Az üzemi gyógynövénytermelésen kívül, a vadon termő fajok esetében a szervezett gyűjtések is jelentős szerephez jutottak, melynek folyamatáról a Herbária korabeli hirdetéséből kaphatunk képet. Az 1960-as Érdekes Kalendáriumban megjelent felhívás szerint:

„Bármilyen foglalkozást üzzön valaki, szabad idejének egy részét olyan foglalkozással töltheti el, mely az egészségére nem ártalmas, üdít, szórakoztat és emellett jelentős mellékkeresetet biztosít. Ilyen foglalkozás a vadontermő gyógynövények gyűjtése is. (...) A vadontermő

⁸⁴ Vámos Gabriella szíves meglátása alapján.

⁸⁵ Wohlné Nagy 1990: 223–226.

⁸⁶ Wohlné Nagy 1990: 227.

⁸⁷ Wohlné Nagy 1990: 228–229. 1978-ban Magyarország területének 54 %-át, kb. 5 millió hektárt fordították szántóföldi növénytermesztésre. Ebből 38 000 hektár, az összterület 0,76 %-a volt a több mint 60 féle gyógynövényvel bevetett terület. – Wohlné Nagy 1990: 229.

gyógynövények gyűjtésével, ha a gyűjtők összefüggő gyűjtőterületet találnak, nap 80—100 Ft-os kereset biztosítható, tehát vannak olyan gyógynövénygyűjtők, akik a vadontermő gyógynövények gyűjtését nem mellékfoglalkozásként, hanem fő foglalkozásként üzik. (...) A gyűjtők által országosan összegyűjtött gyógynövényeket közvetlenül vagy közvetve használja a gyógyászat, tehát a gyógynövények gyűjtésével biztosítjuk a belföldi gyógyszeripar szükségletét, valamint az exportigények kielégítését. Az exportált gyógynövényekért jelentő valutát kap népgazdaságunk”.⁸⁸

Az ország különböző pontjain az ún. földművesszövetkezetek végezték a gyógynövények felvásárlását az akkori nevén „Herbária Országos Gyógynövény- és Selyemgubóforgalmi Szövetkezeti Központ”⁸⁹ megbízásából; a leendő gyógynövénygyűjtőnek az országban kb. 600, ezzel foglalkozó földművesszövetkezetet egyikét kellett felkeresnie, hogy a gyógynövényfelvásárlótól tájékoztatást kapjon a gyűjtendő fajokról, teendőkről. A Herbária Gyógynövény Központ budapesti irodája korlátlan mennyiségben vett át: búzavirágot, pipacsszirmot, szarkaláb virágot, erdei mályvavirágot, hársvirágot, kamillavirágot, kökényvirágot, beléndeklevelet, csalánlevelet, gyöngyviráglevelet, májfűlevelet, csipett papsajtlevelet, vidraelegelevelet, füstikefüvet, kerekrepkényfüvet, gombernyőfüvet, palástfüvet, tavaszi héricset, édesgyökeret, fehérmályvagyökeret, gyermekláncfűgyökeret, ibolyagyökeret, kálmosgyökeret, pirosítógyökeret, borókabogyót csipkebogyót, kutyabengekérgét, valamint a mindenki által jól ismert nem vadontermő gyógynövényt, a mákgubót.⁹⁰

Az egészségügy központi átszervezésével a korábban elterjedt életreformer irányzatoknak, intézményeknek nem maradt helye,⁹¹ mindemelllett a szakma által legitimált-felügyelt, laikus gyógynövényismeret továbbra is érvényben maradt.⁹² Ezt az irányt képviselték a korszak nagyközönség számára íródott, akár többször is kiadott ismeretterjesztő művei: pl. a *Gyógyító növények* c. kötet,⁹³ a *Gyógynövények termesztése és feldolgozása*,⁹⁴ a *Korszerű gyógynövényhasználat*⁹⁵ vagy az *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató*.⁹⁶

Lakossági szinten a gyógynövény-szaküzletek és a Herbária boltok foglalkoztak gyógynövények értékesítésével; ebben az időszakban a legismertebb gyógynövényes készítmények a Herbária termékei voltak. A nagyobb településeken megtalálható Herbária-üzletek⁹⁷ előre csomagolt, illetve filterezett teákat, teakeverékeket, „vitamindús szörpöket” és fűszereket árusítottak. A korabeli sajtó ajánlása szerint:

⁸⁸ Sz.n 1960a: 163.

⁸⁹ Később, a selyemhernyó tenyésztés megszüntetése után lett az elnevezése Herbária Gyógynövényforgalmazó Szövetkezeti Közös Vállalat.

⁹⁰ Sz.n 1960a: 163.

⁹¹ Koltay 2002: 169. A népi gyógyítás a szocialista korszakban is fennmaradt a falvakban és a tanyákon, mert nem voltak intézményei, folyóiratai, amit a politikai változás megsemmisíthetett volna. – Uo.

⁹² Pl.: „Mind többen vélik úgy, hogy „füben-fában” van az orvosság. Igazat kell nekik adni — bizonyos mértékben. Mert mint a gyógynövényforgalmazók vallják, az első minden esetben az orvos. Ha ő megállapítja a bajt, és teát javasol, akkor érdemes a növényekhez fordulni.” – M. Szabó 1984: 5.

⁹³ Rápóti – Romvári 1972.

⁹⁴ Hornok et al. 1978.

⁹⁵ Rác et al. 1982.

⁹⁶ Szabó – Péntek 1976.

⁹⁷ Az 1960-as évek végére 10 üzlet működött országszerte, 1986-ra a számuk 21-re nőtt – Priska 1968: 5; Karnis 1986: 4.

„Gyógyszerészasszisztensek, drogisták állítják össze ezt a házipatikát. A Herbária-teáknak az íz-élményen kívül kétségtelenül gyógyító hatásuk is van. Nem olyan intenzív, mint a gyógyszereké, de talán sokan vannak, akik jobban kedvelik a természetes alapanyagokból készült kúráló szereket, mint a legkülönbözőbb színű és alakú tablettákat”.⁹⁸

A Herbária-teákból 117 különböző típus volt forgalomban, pl. nyugtatótea (macskagyökérből) készített, hashajtótea (kutyabengekéregből), dohányzás elleni tea kapcsos korpafű felhasználásával. A legnépszerűbbek a hurutoldó, továbbá a jellegzetesen civilizációs betegségek leküzdését segítő termékek; az elhízás elleni, az álmatlanság elleni és a közérzetjavító teakeverék voltak, de készült teakeverék az arcbőr állapotának javítására is. Import-árúként a Herbária forgalmazásában pl. a ginzeng, a kardamom, a kapribogyó és a hennalevél is elérhető volt a hazai vásárlók számára.⁹⁹ 1986-ban pedig megjelent a piacon a Herbária kozmetikai terméke is.¹⁰⁰

Ebben az évtizedben folyamatosan bővült a gyógynövényes készítmények termékpalettája: a „Halimbai teakeverékek” specialistához kötődő laikus gyógynövényismeret révén váltak közismertté. Szalai Miklós halimbai (Veszprém megye) esperes-plébános számos gyógynövény-teakeveréket készített, amellyel kezdetben a település lakosait, később a környékbeli, majd az ország különböző részén élő betegeket is ellátta. A növények azonosítását Jávorka Sándor és Csapody István határozójának segítségével végezte el, személyre szabott, öt-, esetenként 10–15-féle gyógynövényből összeállított teát készített a hozzá forduló betegeknek.¹⁰¹ A '80-as évek elejétől a kistarcsai Szilasmenti Mezőgazdasági Termelészövetkezet közreműködésével Halimbárium néven kerültek kereskedelmi forgalomba a teák: a 16 leghíresebb gyógytearecept szabadalmi jogát megvásárolva kezdte a szövetkezet gyártani és forgalmazni a teakeverékeket.¹⁰²

A megváltozó korszakjellemű '80-as évek a hivatalos orvoslás mellett/helyett megjelenő készítmények, módszerek felfutó időszakára volt, melynek egyik legreprezentatívabb példájának a Béres csepp bizonyult; népszerűsége tükrözte a kor „csodaváró” hangulatát – mely itt a daganatos betegségek legyőzésének reményében nyilvánult meg.

Megalkotója, Béres József agrármérnök az 1970-es években, családjában előfordult daganatos betegség kapcsán oldott ásványi anyagokat tartalmazó rehabilitációs készítményt állított elő. Az orvostudomány tagjai megoszoló véleménnyel voltak a hamar rendkívül keresetté váló termékéről. 1975-ben még kuruzslás vádjával eljárás indult Béres József ellen, melynek végül kompromisszumos megoldása lett: a cseppek gyógyhatású készítményként kerültek forgalomba, majd 1976-ban a szabadalmi jogot is megkapta.¹⁰³ Üzemi gyártása egyre

⁹⁸ Karnis 1986: 4.

⁹⁹ Wesztl 1971: 7; Dani 1977: 6; M. Szabó 1984: 5.

¹⁰⁰ „Gyógynövényeket, kukoricacsíra-olajat tartalmazó, hatóanyag-kímélő hidegeljárással készült új termék. Száraz bőrre, víz- és zsírhányos bőrre, zsiros, pattanásos bőrre, regeneráló *Herbanat* pakolókrém. Hatása: hatásos!” – A Herbária hirdetése a *Magyar Hírek* c. lap 1986. jún. 5-i számának hátoldalán.

Szintén az 1980-as években szereztek hírnevet további, hazai fejlesztésű, gyógynövény-alapú kozmetikumok: a napraforgóolajat tartalmazó *Helia-D* arckrém és az *Ilcsi Széplító Fűvek* termékei, továbbá megjelentek a hazai piacon a *Fyto* elnevezésű termékcsalád avokádó- és jojobaolajat tartalmazó készítményei.

¹⁰¹ Az értékesítésből befolyt összeget a helyi, szegénysorból származó tehetséges gyermekek taníttatására, illetve adományok formájában katolikus templomok felújításának támogatására fordította. – Imre 2016: 25.

¹⁰² Imre 2016: 24–25.

¹⁰³ A „feltaláló” a Béres cseppről mai szemmel. <https://semmelweis.hu/hok/2020/02/27/a-feltalalo-a-beres-csepprol-mai-szemmel/> Letöltés időpontja 2023.01.10.

növekedett; 1980-tól már naponta 25 ezer üveggel gyártotta a Herbária tolnai üzeme a külföldön is keresett Béres-cseppet, melyre, a korabeli sajtó szerint „sokan vannak, akik, esküsznek, legalább annyian, akik hisznek benne, még többen, akik bizakodnak, mások várnak és remélnek. Tekintélyes orvosok nyilatkoztak mellette.”¹⁰⁴

Az orvos és etnobotanikus Oláh Andor (1923-1994) már körzeti orvosi praxisában kezdte alkalmazni a népi orvoslásban használt természetes gyógymódokat, különösen a gyógynövényeket,¹⁰⁵ majd későbbi évtizedek folyamán a hivatalos orvoslás ismeretei mellett az alternatív módszerek (egyaránt a hagyományos népi orvoslás és a keleti kultúrák elemei) integrálására törekedett munkásságában. Érdeklődése nagyobb lendülettel 1983-tól fordult a hazánkban is teret nyerő reform-életmód, a jóga és a természetgyógyászat felé. Műveiben – pl. *Biogyógyszerek, a gyógyító növények*,¹⁰⁶ *Reformkonyha*,¹⁰⁷ *Reforméletmód-étrend – A természetgyógyászat*,¹⁰⁸ *A természet patikája*,¹⁰⁹ *Házipatika gyógynövényekből*,¹¹⁰ *A rák természetes gyógymódja és megelőzése*¹¹¹ – többek között a korábban gyűjtött népi gyógymódokat, gyógynövényhasználatot a hazánkban nagy lendülettel az 1980-as évektől kibontakozó természetgyógyászati kontextusban népszerűsítette. Elgondolása szerint a természetes élet- és gyógymód-rendszer elemei a következők: méregtelenítés, reformétrend, fitoterápia (növényi gyógymódok), elemek (napfény, szél, víz), mozgás, pihenés, jóga, lelki gyakorlatok, személyiségfejlesztés.¹¹²

A fent ismertetett, körülbelül másfél évszázadot felölelő időszak foglalta magában a tudományos recepciók mentén kibontakozó laikus gyógynövényismeretet. A rendszerváltozás után ennek lendülete tovább folytatódott, azzal a különbséggel, hogy a valamely „központi” szervezésű kezdeményezés, kiadvány stb. hangsúlyos helyét a piaci meghatározók; a bővülő gyógynövényes termékínálat és a tömegmédiá vették át.

Az intézmények által szervezett gyógynövénygyűjtési vagy természeti kezdeményezések, a szakemberek ismeretterjesztő írásai a különféle, tudományosan legitimált fajok műveléséről és otthoni fogyasztásáról, továbbá a gyógynövényes késztermékek piaci jelenléte együttesen a gyógynövényismeret és –használat „népi kultúra utáni” köztudatban tartását eredményezték. Az ismeretek ilyen kontextusba helyezett alkalmazása az etnometodológia fogalmával jellemezhető: a vizsgálat tárgya az a mindennapi tudás, illetve közvélekedés, ami alapján a résztvevők mindennapi tetteik mozgatóit megalkotják és kezelik, és ami által értelmet adnak környezetüknek és amelyekről felelni tudnak.¹¹³

Irodalom

AUGUSTIN, Béla – DARVAS, Ferenc: *Útmutatás a vadon termő gyógynövények gyűjtéséhez*. Budapest: A Magy. Kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala, 1916.

¹⁰⁴ A Tolna megyei Népiújság 1980. szept. 21-i cikke. – Letenyei 1980: 3.

¹⁰⁵ Szabó 2020: 159.

¹⁰⁶ Oláh 1984.

¹⁰⁷ Oláh et al. 1985.

¹⁰⁸ Oláh 1986.

¹⁰⁹ Oláh 1987.

¹¹⁰ Oláh 1989a.

¹¹¹ Oláh 1989b.

¹¹² Oláh 1994: 17.

¹¹³ Garfinkel 1984: 1.

- AUGUSTIN, Béla – DARVAS, Ferenc – SCHNEIDER, József: A gyógy- és vegyipari növények termesztése. Bp.: A Magy. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Gyógy- és Ipari Növényforgalmi Irodája, 1922.
- AUGUSTIN, Béla – JÁVORKA, Sándor – GIOVANNINI, Rudolf – ROM, Pál – CSAPODY, Vera: *Magyar gyógynövények I-II.* Bp.: Földművelésügyi Minisztérium, 1948.
- BABULKA, Péter: Gyógynövények, etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében élő magyarok körében – vázlatos áttekintés. In *A test és a lélek orvosai. Grynaeus Tamás emlékkönyv.* szerk. Kerekes Ibolya – Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet. 13–31. Szeged. 2013.
- BOTFALVY, József: Hazai gyógynövényeink alkalmazása a homöopatha gyógy-módban. In *Magyar gyógynövények I-II.* szerk. Augustin Béla – Jávorka Sándor – Giovannini Rudolf – Rom Pál – Csapody Vera. 446–452. Bp.: Földművelésügyi Minisztérium. 1948.
- BORSODI Miksa: *Gyógynövények gazdák használatára.* Falusi Könyvtár 37. Bp. 1890
- BRÓD, Miksa: Hasznos gyógynövények mint háziszerek. In *Az egészség enciklopédiája. Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára,* szerk. Madzsar József. 447–448. Budapest: Enciklopédia Rt. 1926
- CSEDŐ, Károly: Szemelvények Páter Béla szakmai tevékenységéből. In *Páter Béla emlékezete,* szerk. Farkas Zoltán – Lázár László. 40–48. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 2010.
- CSERJÉSI, Károly: *Szegény ember gazdagsága vagy a Magyarországon vadon termő gyógynövények ismertetése és tanácsok ezek gyűjtésére, szárítására és értékesítésére.* Budapest, 1907.
- DANI, Judit: Világhíres gyógy- és fűszernövények. *Dunántúli Napló* 34. évf. 251. 1977, 6.
- DARVAS, Ferenc – MAGYARY-KOSSA, Gyula: *Hazai gyógynövények. Termelésük, értékesítésük, hatásuk és orvosi használatuk.* Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat. é. n.
- DEÁKY, Zita: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban.* Budapest, Osiris Kiadó. 2000.
- Detsinyi, Frigyes: *A gyógynövények műveléséről.* Bp.: Pesti Könyvnyomda Rt. 1880
- ERDÉSZ, Ferencné – KOZAK, Anita: *A gyógynövényágazat helyzete.* Bp.: Agrárgazdasági Kutató Intézet. 2008.
- FARKAS, Zoltán: Páter Béla tudományos és tudománynépszerűsítő munkássága. In *Páter Béla emlékezete,* szerk. Farkas Zoltán – Lázár László. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 10–17. 2010.
- FAZEKAS, Árpád: A magyar nyelvű herbárium irodalomról. In Antall József szerk. *Orvostörténeti Közlemények 97-99.* szerk. Antall József. 43-64. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1982.
- FEHÉRVÁRI, Anikó: A magyar gyógyszeripar kezdetei. *Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle.* 113. 2. 2008, 62–77.
- FÜR, Lajos – PINTÉR, János (szerk.) : *Magyar Agrártörténeti életrajzok R-Zs.* Bp.: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1989.
- GANCZAUGHNÉ ALBERT, Katalin: Gyógynövénytermesztés. In *Magyarország a XX. században IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok,* szerk. Fábry György. 657. Szekszárd: Babits Kiadó. 1999.
- GARFINKEL, Harold: *Studies in Ethnometodology.* Cambridge: Polity Press. 1984.
- GEDAY, Gusztáv: *A múlt magyar tudósai. Entz Ferenc.* Bp.: Akadémiai Kiadó. 1980.

- GERSTER, Miklós: Illanó olajok. In *A Pallas Nagy Lexikona IX.* szerk. Gerő Lajos – Bokor József 577. Bp.: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 1895.
- HECKENAST, Gusztáv – MOLNÁR, Mátyás (szerk): Zay Anna: Herbárium 1718. Nyíregyháza – Vaja: Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága – Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, 1979.
- HORNOK, László – BERNÁTH, Jenő – FÖLDESI, Dezső – GULYÁS, András: *Gyógynövények termesztése és feldolgozása.* Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat. 1978.
- Imre, Zsuzsanna: Gyógynövényes kert Halimbán. *Kertbarát* 39. évf. 9-10. 2016, 24-26.
- „KARNIS.” Gyógyító keverékek. *Déli Hírlap* 18. évf. 16. 1986, 4.
- KENYERES, Ágnes főszerk. (1990) Magyar Életrajzi Lexikon <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>
- KOLTAY, Erika: A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata. In *Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára,* szerk. Barna Gábor – Kótyuk Erzsébet. 167–171. Budapest – Szeged. 2002.
- KÓSA, László: Fűvészkönyv. In *Néprajzi Lexikon II.* főszerk. Ortutay Gyula. 248–249. Bp.: Akadémiai Kiadó. 1979.
- LETENYEI, György: Tolnárol hódítja meg a világát a Béres-csepp. *Tolna megyei Népiújság* 30. évf. 222. 1980, 3.
- M. SZABÓ, Zsuzsa: Filterek és fűszerszámok. *Békés Megyei Népiújság* 39. évf. 186. 1984, 5.
- MARZAL, Gabriella: A farmakognózia megteremtője: Alexander Tschirch (1856–1939). *Orvosi Hetilap* 152. évf. 6. 2011, 233–235. <https://doi.org/10.1556/OH.2011.HO2298>
- MADZSAR, József szerk. *Az egészség enciklopédiája. Tanácsadó egészséges és beteg emberek számára.* Bp.: Enciklopédia Rt. 1926.
- NERUDA, Nándor: *Utasítás a gyógynövények szedéséről és szárításáról.* Bp.: 1896.
- OLÁH, Andor: *Biogógyszerek, a gyógyító növények.* Bp.: Mezőgazdasági Kiadó. 1984.
- OLÁH, Andor – KÁLLAI, Klára – VADNAI, Zsolt: *Reformkonyha.* Bp.: Mezőgazdasági Kiadó. 1985.
- OLÁH, Andor: *Reform-életmód-étrend. A természetgyógyászat.* Bp., Mezőgazdasági Kiadó. 1986.
- OLÁH, Andor: *A természet patikája.* Bp. 1987.
- OLÁH, Andor: *Házipatika gyógynövényekből.* Planétás Könyvek, Budapest: Mezőgazdasági Kiadó. 1989a.
- OLÁH, Andor: *A rák természetes gyógymódja és megelőzése.* Bp. 1989b.
- OLÁH, Andor: A reformétrendről. *Új Magyarország* 4. évf. 55. 1994, 17.
- PRISKA Tibor: Mi lesz a gyógynövény szaküzlettel? *Észak-Magyarország* 24. évf. 122. 1968, 5.
- RÁCZ, Gábor: Kopp Elemér. In *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III.* Kh-M, főszerk. Dávid Gyula. Kolozsvár: Kriterion, 1994. <https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/ro3.htm>
Letöltés időpontja: 2023.02.17.
- RÁCZ, Gábor – RÁCZ-KOTILLA, Erzsébet – PÉTER H., Mária – GÁSPÁR, Mária: *Korszerű gyógynövényhasználat. Korunk Füzetek I.* Kolozsvár: Korunk Szerkesztősége. 1982.
- RÁPÓTI, Jenő – ROMVÁRY, Vilmos: *Gyógyító növények.* Budapest: Medicina Könyvkiadó. 1972, 1980.
- SZABÓ, Attila – PÉNTEK, János: *Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató.* Kolozsvár: Kriterion. 1976.

- SZABÓ, Attila: Melius Péter és a kolozsvári Herbárium. In *Melius Péter: Herbárium*. sajtó alá rend.: Szabó Attila. 5–90. Bukarest: Kriterion. 1978.
- SZABÓ, Attila: Az egyetemi gyógyszerészképzés hazai története. *Gerundium* 10. évf. 1. 2019, 52-62. <https://doi.org/10.29116/gerundium/2019/1/5>
- SZABÓ, László Gy.: *Egymásért vagyunk. Személyes emlékezések botanikusokról, tudós tanárokról és kutatókról*. Pécs. 2020.
- SZ.N.: Hogyan lehet a vadon termő gyógynövények termelésébe bekapcsolódni? *Érdekes Kalendárium 1960*. Bp. 1960. 163.
- SZMODITS, László: Varró Aladár Béla (1881-1956) élete és munkássága. *Gyógyszerészet* 56. évf. 8. 2012, 475–477.
- V. GÓZ, Gabriella: A Kolozsvári Gyógynövénykutató Állomás működése a századfordulón. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*. szerk. Pintér János. 185–209. Bp. 1990.
- VAJKAI, Aurél: *Népi orvoslás a Borsa völgyében*. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet. 1943.
- VARRÓ, Aladár Béla: *Gyógynövények, mint háziszerek*. Bp. 1926.
- VARRÓ, Aladár Béla: *Gyógynövények gyakorlati alkalmazása*. Bp. 1936.
- VARRÓ, Aladár Béla: *Phytoterápia. Növényi anyagokkal történő gyógykezelés*. Bp. 1938a
- VARRÓ, Aladár Béla: *Arc- és testápolás gyógynövényekkel*. Bp. 1938b
- VARRÓ, Aladár Béla: *Gyógynövények gyógyhatásai*. Bp. 1941.
- VÁMOS, Gabriella: „Jó energiát adok és veszek” Az alternatív gyógyászat kultúrtörténete és néprajzi aspektusai egy kortárs gyógyító tevékenységén keresztül. *Első Század* 11. évf. 2. 2012, 203–241.
- VÁMOS, Gabriella: A népi orvoslás és az alternatív gyógymódok kapcsolata. *Kaleidoscope* 5. évf. 8. 2014, 143–154. <https://doi.org/10.17107/KH.2014.8.143-154>
- WESZTL, Mária: Gyógyító és más hasznos növények. *Dunántúli Napló* 28. évf. 67. 1971, 7.
- WOHLNÉ NAGY, Ágota: A gyógynövénytermesztés története Magyarországon a XX. században. In *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–1989*. szerk. Pintér János. 211–233. Bp. 1990.
- ZALAI, Károly: A gyógyszerrel kapcsolatos tevékenységek és intézmények történeti fejlődése. In *Orvostörténeti közlemények 71-72*. szerk. Antall József. 17–29. Budapest. 1974.
- ZELÉNYÁK, János: *A gyógynövények hatása és használata*. Bp. 1908.